

Fotograf og naturlege Ole Olvik i sitt hjem i Jørgen Olsens hus i Haraldsgaten. Senere ble D. N. T.-gården bygget på tomten.

Foto: Karmsund folkemuseum, MHB-f.002436

”... SELVBESTEMMELSESRETTE OVER VORE EGNE LEGEMER ...”

Vaksinasjonsmotstand i Haugesund og aksjonen i 1911*

Ole Dalhaug

Våren 1911 ble det avholdt et stort folkemøte i Haugesund. Mer enn 300 mennesker samlet seg for å protestere mot forslag til en ny ”tvangsvaksinasjonslov”.¹ Fotograf og naturlege *Ole Olvik* holdt den innledende appellen. Med klare ord ga han uttrykk for skremmende konsekvenser dersom loven skulle bli vedtatt:

[loven vil] berøve os Selvbestemmelsesretten over vore egne Legemer og tillade Distriktslæger og Politi med Vold og Magt at bryde ind i vore Hjem og bortføre vore Barn for at indpode dem en Gift, der vil gjøre tidligere sunde Legemer syge.²

Møtet i Haugesund fikk bred oppmerksomhet både i lokalpresse og sentrale politiske fora. Det står da også i en særstilling i norsk sammenheng både i omfang og karakter. Hva var det som fikk 300 mennesker av en voksen befolkning på rundt 1500 til å møte frem en søndag i april 1911, og hvorfor synes antivaksinasjonsbevegelsen å finne mer fruktbar jord i haugesundsområdet enn noe annet sted i landet? Den umiddelbare forklaringen er at slik antivaksinasjonstanken fenget blant deler av byens kulturelle og politiske elite, måtte den også få en bredere oppslutning i byen. Men antivaksinasjonsarbeidet kunne også trekke veksler på dypere liggende strømninger i haugesundssamfunnet. Det merkes en stadig tydeligere politisk og sosial brodd i antivaksinasjonsarbeidet med forelderretten og retten til å bestemme over eget legeme i sentrum. La oss imidlertid først gripe fatt i grunnlaget for spørsmålet. Var det virkelig slik direktøren for Det animalske vaksinasjonsinstitutt *Ole Malm* hevdet i 1915, at ”den norske antivaksinasjonsbevegelsen for tiden har sitt hovedsete i Haugesund”?³

Vaksinasjonsmotstand i Haugesund

Malm la skylden på Olviks agitasjon og en lett-påvirkelig befolkning i Haugesund, ”...hvor folkekarakteren synes mer anlagt for stemningspolitikk”, en oppfatning som

*En takk til Svein Ivar Langhelle, Øyvind Bjørnson og William H. Hubbard for fruktbare innspill og diskusjoner både under arbeidet med denne artikkelen og i andre sammenhenger. Hubbard har også velvillig stilt sitt materiale til disposisjon.

Koppevaksine

I 1798 publiserte den britiske landsbylegen Edward Jenner en kort avhandling hvor han redegjorde for hvordan han hadde sett at unge mennesker i hans (lege)distrikt som ble smittet av de såkalte kukopper – en i seg selv ufarlig infeksjon – ikke ble angrepet av barnekopper under epidemier. Jenner vaksinerte 28 personer med materie fra kukopper. Senere lot han dem innpodes med de virkelige koppper. Resultatet viste at kukopper ga fullgod beskyttelse mot barnekopper. Jenner kalte metoden for vaccination, etter det latinske ordet for ku – vacca (Sköld: 205).

Leger og helsemyndigheter grep begjærlig anledningen til å få bukt med den bokstavelig talt største dødstrusselen mellom pest og kolera. På noen få år ble koppevaksinasjon en bærebjelke i det preventive helsearbeidet – også i Danmark-Norge. I juli 1801 kunne en registrere det første vellykkede forsøket. I 1802 vaksinerte legene med hjelp fra enkelte godseiere og en prest knappe 7000 i tvillingriket, året etter dobbelt så mange. Legene sto da for kun omlag halvparten av vaksinasjonene. Resten ble foretatt av godseiere, prester, skolelærere, landmålere og andre offentlige tjenestemenn (Bonderup: 35ff).

I befolkningen for øvrig var imidlertid ikke begeistringen like stor over alt. Folk reagerte på at de skulle risses med noe sykt fra en ku i armen, og ryktene svirret både om at vaksine førte til utbrudd av kvegpest, og at man etter vaksinasjon kunne få ku-lignende byller blant annet på ører og nese. Etter tradisjonelle oppfatninger var koppper en sykdom som måtte gjennomleves som en nødvendig renselsesprosess. Folkemedisinen hadde også flere velprøvde behandlingsmetoder. “Når børn har småkopper, skal man lade dem se gennem en guldring, så skades ikke deres øjne eller sind af dem.” (Bonderup: 113ff).

ble delt av både distriktslegen, andre embetsmenn i distriktet og sentrale helsemyndigheter. “Folk er blitt skræmt ved Olviks skriverier og taler om vaccinationens farer og derfor utsætter med denne i det længste,” skrev medisinaldirektoratet i 1910.⁴ Året etter så det ut til at agitasjonen også hadde gitt seg mer håndfaste organisatoriske utslag:

Antallet av vaksinerte er også i år sunket i en betænkelig grad trods at det ved byutvidelsen indkom under byen alle forstedernes befolkning med mange børn. Også her har Olvik et tungt ansvar at bære. Man får i det længste håbe at byen forskånes for en koppeepidemi ... Der er i år dannet en antivaksinasjonsforening, hvis medlemmer har forpliktet sig til ikke å la sine børn vaksinere. Hvordan det så vil gå, når disse børn kommer i konfirmasjonsalderen, vil tiden vise; men vanskeligheter må man i ethvertfald være forberedt på.⁵

Selv om distriktslege *Ove Caspersen* senere måtte gå tilbake på påstanden om at det var dannet en forening, gjensto det store folkemøtet. De vansker distriktslegen hadde forutsatt når barna fra 1911 kom i konfirmasjonsalder, unnagikk man likevel. Ikke fordi

Vaksinasjonslovgivning

Frem til 1954 gjaldt vaksinasjonslovgivningen fra begynnelsen av 1800-tallet (Lov av 3. april 1810, gjeldende fra 1. januar 1811). Der var det overlatt til “en hvers frie vilje å la seg vaksinere”. Obligatorisk var vaksinasjon kun for alle som bodde på steder hvor koppper var brutt ut og for dem som ble utskrevet til krigstjeneste, men vaksinasjonsattest var pliktig både for “oppdragelses- eller undervisningsanstalt utover folkeskolen, eller de ringe almueskoler”, “antagelse til konfirmasjon”, “antagelse ved offentlige stiftelser og ved understøttelse for sådanne” og “læredrengers antagelse i håndverklaugene”. Prestene ble dessuten pålagt ikke å vie folk uten vaksinasjonsattest.

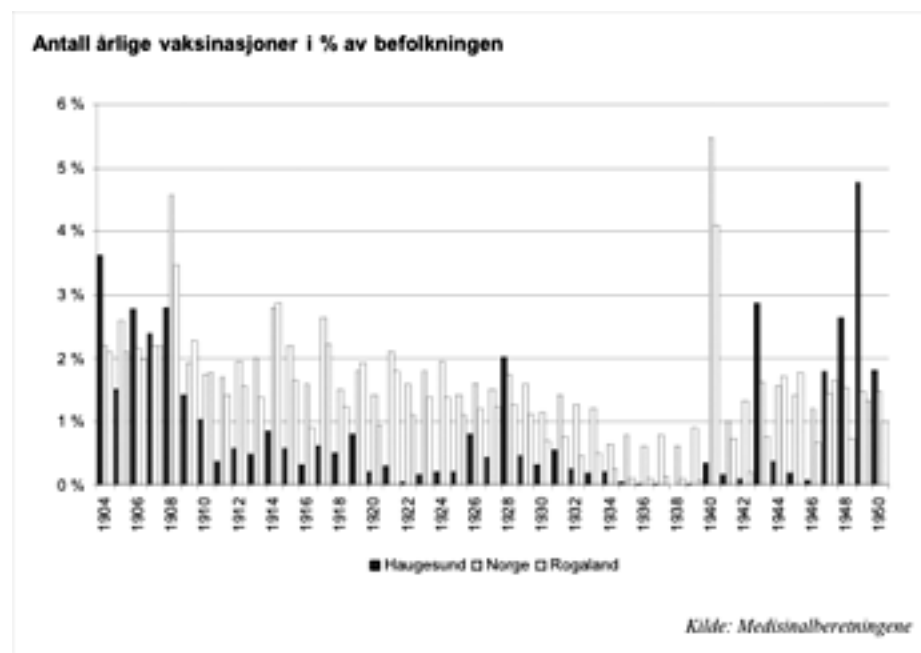
Det var få som kunne gå gjennom livet i det tidlige 19. århundre uten å møte noen av disse skrankene. Om ikke annet, så var konfirmasjon i realiteten obligatorisk. Men utover på 1800-tallet ble tilstøtende lovgivning gradvis liberalisert, slik at det etter hvert ble mulig å forsere de skranker som ble satt opp i 1811. Den første bristen i vaksinasjonsplikten kom med liberalisering av religionslovgivningen på 1840-tallet. Ytterligere svekking av kirkens utdanningsmonopol kom med liberalisering av skolelovgivningen. Skoleloven av 1889 ga slipp på koblingen mellom konfirmasjon og skolegang. En vesentlig del av den gamle konfirmasjonstvangen ble da avskaffet selv om de som ville la seg vie i statskirken måtte være konfirmert. Det pålegget ble opphevet i 1903.

Vaksinasjonslovgivningen mistet dermed mye av sin opprinnelige kraft gjennom endringer i det vi kan kalle tilstøtende lovgivning på det kulturelle og sosiale feltet. Tilsvarende virket også liberaliseringer innen det økonomiske området. Etter 1810-forordningen måtte det vises vaksinasjonsattest ved “læredrengers antagelse i håndverklaugene”. Bestemmelsen mistet sin betydning ved opphevelsen av håndverksprivilegiene. Håndverksloven av 1839 var det første angrep på privilegiesystemet, og ved håndverksloven av 1866 kom det endelige dødsstøtet. Den ga alle myndige menn rett til håndverksborgerskap uten at det som tidligere, ble krevd svenneprøve eller attest.

det kom til en massevaksinasjon i mellomtiden, men fordi konfirmasjonsplikten ble fjernet – også for medlemmer av statskirken. De som kom til presten, ble riktignok spurt om vaksinasjonsattest, men det ser ut til at prestene stort sett nøyde seg med å notere dem det gjaldt. De fleste av generasjonen fra 1911 møtte derfor et mer absolutt krav først som voksen. Ved midten av 1920-tallet var guttene kommet i vernepliktig alder.

Divisjonslægen ved 3dje divisjon innberetter at han ved utskrivningsmøtene i Haugesund har funnet over 17 pct. ikke vaksinerte blant de fremmøtte 20-årige – et forhold som er i høi grad beklagelig, men ikke annet enn ventelig på dette sted, hvor der gjennom årrekker har vært drevet et intenst antivaksinasjonsarbeide.⁶

Av 29 ikke-vaksinerte i Nordre Ryfylke i 1926, var 22 fra Haugesund, så byens særstilling i regionen virker ganske opplagt, selv om sammenhengen knapt var så enkel

som helsemyndighetene hevdet. Som vi skal se senere, var det nok mer enn Olviks agitasjon som lå til grunn, men for helsemyndighetene var det viktig å få stemplet dem som ikke ville innordne seg vaksinasjonsregimet som naive og lett-bevegelige. ”Naturlæger og andre ivrer mot vaksinasjonen, og folk på denne kanten av landet er svært tilbøyelig til at feste lit til den slags,” het det også i 1926.⁷ Vaksinasjonsmotstand representerte ikke bare en trussel mot folkehelsen og vaksinasjonsprogrammet som sådan, men sto som en utfordring for hele det moderne helsevesenet og en medisinsk forståelse basert på rasjonalitet og vitenskapelighet. I denne sammenheng er det likevel viktigst at i medisinal/helsedirektoratets årlige rapporter er det *kun* haugalendingene som i vaksinasjonssammenheng må tåle slike karakteristikk.

Vaksinasjonstallene underbygger også helsemyndighetenes oppfatning. Diagrammet viser tallet på årlige vaksinasjoner i Haugesund, Rogaland og landsgjennomsnittet i prosent av hele befolkningen. Over hele landet var vaksinasjonsgraden synkende, men likevel skiller Haugesund seg ut – i hovedsak i negativ forstand – sett fra helsemyndighetenes side. Haugesunderne synes å la seg lokke eller tvinge til vaksinasjon, av andre stimuli enn landet for øvrig. En koppepidemi i Kristiania i 1908 førte til vaksinasjonspanikk over store deler av landet, men satte mindre spor i statistikken i Haugesund. Heller ikke utbredt koppefrykt – og dermed økte vaksinasjonstall – i tilknytning til krigsutbruddet i 1914 ser ut til å ha hatt noen videre effekt i Haugesund. En oppfor-

dring fra myndighetene via rederiforbundet i 1928 ser derimot ut til å nå frem i byen, men knapt andre steder.

I januar 1940 vedtok Stortinget i en ny vaksinasjonslov, med tvang som et sentralt element, men først i 1943, da okkupasjonsmakten innførte en innskjerpet vaksinasjonstvang blant annet med personlige innkallelser, møtte haugesunderne opp i vaksinasjonslokalene. Det gjorde de også etter krigen, men det ser ene og alene ut til å skyldes at vaksinasjonslovgivningen i USA ble innskjerpet, slik at sjøfolk, og andre som skulle krysse Atlanteren, måtte kunne forevise vaksinasjonsattest for å slippe i land. Av nesten 1600 vaksinasjoner i 1949 var over 600 revaksinasjoner, og bare seks var barn under to år.

Hvem var vaksinasjonsmotstanderne?

Det er en viss tvil om hvilken rolle Ole Olvik opprinnelig var tiltenkt under folkemøtet i 1911. Meningen ser ut til å ha vært at han kun skulle holde et innledende foredrag som grunnlag for videre debatt. Olviks betydning for antivaksinasjonsarbeidet er dermed også noe uklar, men i kraft av sin posisjon som naturlege og hans åpenbare agitatoriske evner synes det som han må ha hatt stor betydning som bevegelsens frontfigur.

Olvik var født i 1858 i Trøndelag og utdannet gravør og fotograf.⁸ Han hadde dessuten bakgrunn både som pasient og elev hos *Sebastian Kneip* i Wien – mest kjent for sin vannkur og sunnhetsbrødet som bærer hans navn. Olvik utviklet sin egen behandlingsform basert på Kneips vannkur. I 1899 tok distriktslegen for første gang opp virksomheten hans med byens politimyndighet,⁹ og to år senere ble det igangsatt nærmere undersøkelser. I 1903 ble Olvik satt under tiltale for ”at have behandlet åben tuberkulose”. Selv om Olvik erkjente forholdene, ble han frifunnet i meddomsretten mot sorenskriverens stemme. Det vekket – etter distriktslegens beretning – stor begeistring i byen. ”Der holdtes selskab for ham, aviserne lykeønskede ham med frifindelsen, takkede ham for hans velsignelsesrige virksomhed på stedet og oplyste bl.a. at O. havde et clientel af 3000 om året.” Dommen ble anket til Høyesterett. Her kunne Olvik opplyse

– at det i årenes løb var lykkedes ham at udfinde forskellige midler, som lægerne ialmindelighed ikke kjende til; han havde forgæves forsøgt, at få lægerne til at interessere sig for disse, men var stadig bleven afvist, hvad der dog ikke afholdt lægerne fra at rende hos hans pat. for at få greie på midlerne, som de senere anvendte i sin praxis.¹⁰

Olvik ble dømt, men bot og saksomkostninger ble dekket av en impulsiv innsamling blant tilhengerne.

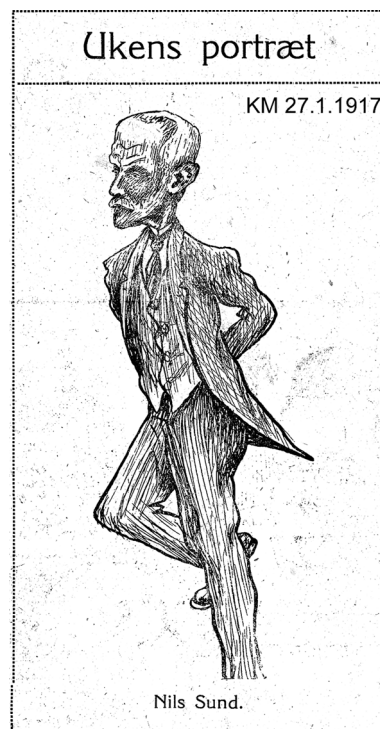
Fem år senere ble det til stor forferdelse for haugesundssamfunnet på nytt reist sak

mot Olvik for hans ”kvaksalvervirksomhet”.¹¹ Også denne gang ble han dømt, men dommen ble anket og omgjort, sist av Stortinget mot fire stemmer. Distriktslegen og lokale og sentrale myndigheter var altså dypt skeptiske til Olvik og hans naturlegevirksomhet, særlig når det ble kjent at han påtok seg å behandle tuberkulosepasienter. Men byens befolkning delte ikke denne oppfatning. Selv om de tallene myndighetene oppgir er usikre, er det ingen tvil om hans popularitet både blant syke og friske. Olvik ble valgt som vararepresentant til Haugesund kommunestyre for Moderate i 1899. Deretter representerte han Avholdspartiet i tre perioder. I 1906 kjøpte Olvik en eiendom på Stord, og i 1909 grunnla han Furuly helseheim for behandling av tuberkulose.

En av Olviks fremste støttespillere i byen var bokhandler *Nils Sund*. Da meddomsretten behandlet Olviks sak i 1908, uttalte Sund at ”den som hev halde på med dette her, vil få like streng dom i ettertid som dei fekk som forfylgde Hans Nilsen Hauge.” Bemerkningen gjorde at statsadvokaten reiste tiltale også mot Sund, men han ble frifunnet.

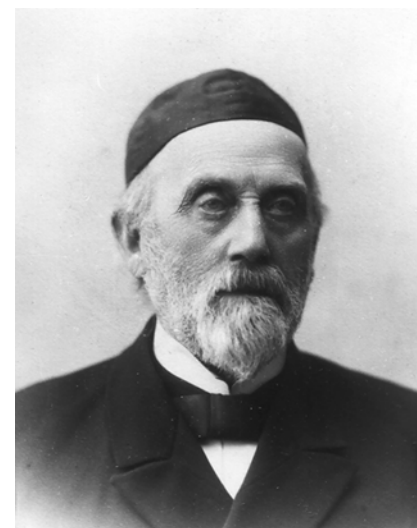
Nils Sund var født i 1869 i Haugesund. Faren Kolben drev fabrikasjon av oljeklær. I folketellingene står han dessuten også oppført som hus-eier og skipsreder. Sund hadde altså trolig en økonomisk sett relativt sorgfri oppvekst. Han fikk da også en utdanning som den gang var få forunt, med middelskole i Haugesund og gymnas i Stavanger. Som engasjert venstrepolitiker finner vi senere Sund blant annet som medlem av formannskap, skolekommisjon og reguleringskommisjon. Han ble første gang valgt som vararepresentant for Venstre til kommunestyret i Haugesund i 1898. Fra 1913 representerte han partiet i tre perioder. Sund var dessuten i 1888 med å grunnlegge Haugesund Mållag, sammen med blant annet redaktør Bernt Seland.¹² Sund var dessuten aktiv i IOGT, også der sammen med Seland.

Bernt Seland var blant dem som jublet etter rettssaken i 1903, og i hans omtale av folkemøtet i 1911 skinner det gjennom at ikke bare var han til stede, han støttet også Olvik fullt ut. Som vi har sett, hadde Seland dessuten felles møtepunkt med Sund både i IOGT og Haugesund Mållag. Seland var som Sund født i Haugesund i 1870 og utdannet boktrykker, og også hans politiske enga-

Nils Sund (1869-1952) var blant Olviks fremste støttespillere i kampen mot vaksinasjonen, og han var profilert ordstyrer på folkemøtet i 1911. I 1887 begynte han å arbeide i Lothes bokhandel, og to år senere kjøpte han sin egen, der han også kom til å virke som forlegger for egne og andres skrifter. Blant annet var det Sund som ga ut de siste bøkene til Olvik.

Tegning i vittighetsbladet ”Klodsmajoren” 1917

Som redaktør i Haugesund Avis var Bernt Seland en dominerende skikkelse i det offentlige ordskiftet i byen gjennom flere tiår. Som venstrepolitiker var han med å ta mange av de beslutninger han selv skulle kommentere. Seland var ivrig opptatt både av alternativ medisin og alternative sosiale og kulturelle strømninger. Blant annet var avholdssak og teosofi viktige elementer i hans livsanskuelse.

Foto: Karmsund folkemuseum, p.a. 1.1170

Sven Lindø var blant byens mest aktive og betydningsfulle politikere. Han var også blant drivkreftene i losje Karmsund helt fra starten. Blant annet redigerte han en egen godtemplaravis, ”Dag”, som senere ble hovedorgan for IOGT i Rogaland..

Foto: Morlands billedsamling

sjement ga seg utslag i en rekke verv. Han finnes igjen i helseråd, skole- og boligkommisjon i de mer enn 20 årene han var valgt inn i kommunestyret. I 1913 var han byens ordfører, og i perioden 1910-12 – da tinget behandlet forslaget til ny vaksinasjonslov – tjente han som vararepresentant til Stortinget. Ved valgene i 1901 og 1904 representerte Seland Avholdspartiet, men det var i Venstre han hørte hjemme.

I tillegg til Sund og Olvik nevner Seland i sin omtale av folkemøtet nok en aktiv godtemplar. Agent og skipsmegler *Sven Lindø* grunnla sammen med Seland, bokbinder Julius Eriksen, og agent Hellie Dagsland det første varige lokallaget av IOGT i Haugesund i 1892.¹³ Som Sund hadde Lindø dessuten også en omfattende karriere som aktiv politiker. Han satt i kommunestyret i Haugesund mer eller mindre sammenhengende fra 1902 til 1931. Først for Avholdspartiet, fra 1911 for Venstre. Bredden i politiske verv er karakteristisk for bredden i hans engasjement: ligningskommisjon, forliksråd, kirketilsyn, skolekommisjon, sykehusets direksjon og havnestyret for å nevne noen. I 1908 og 1914 ble Lindø valgt til ordfører og i 1916-18 representerte han Venstre på Stortinget.

På Stortinget erstattet Lindø en annen vaksinasjonsmotstander, ingeniør *Valentin*

Både som teknolog og politiker markerte Valentin Valentinsen seg som en drivkraft i moderniseringsarbeidet i Haugesund i den store vekstperioden frem mot første verdenskrig. Han var også blant de ivrigste talsmenn for republikk i 1905. Ved siden av sterke synspunkter i vaksinasjonsspørsmålet, tok Valentinsen også initiativ til en Henry George-förening i Haugesund i 1907. Valentinsen var dessuten den første leder av Byarkivet.

Foto: Karmsund folkemuseum, p.a. 1.481

øvrig det lokalet hvor protestmøtet i 1911 ble avholdt. Så vidt vi vet, var også Meling til stede i lokalene ved folkemøtet i 1911.¹⁵ Meling var dessuten svigersønn til postmester og godtemplar Fredrik Monclair, som opprinnelig anbefalte Olvik å oppsøke Kneip i Wien.

Som Valentinsen kom Meling første gang inn i kommunestyret i Haugesund i 1905. Da på Avholdspartiets liste. I 1917 ble han valgt til ordfører for Venstre og i 1924 altså til Stortinget etter å ha vært vararepresentant i perioden før. I fire år tjente han også som handelsminister, og han ble på nytt valgt som stortingsrepresentant i 1937. Da sammen med under- og bidragsfogd *Ingvald S. Førre*. Også han var aktiv godtemplar med et markant vaksinasjonsstandpunkt. I stortingsdebatten om en provisorisk vaksinasjonslov i 1940 var det nettopp de to haugesundsrepresentantene som førte ordet på vegne av motstanderne. Meling var mild i formen og tvilende i uttrykket. ”Jeg er av den oppfatning at betydningen og nytten av vaksinasjonen er i høy grad overvurdert,” uttal-

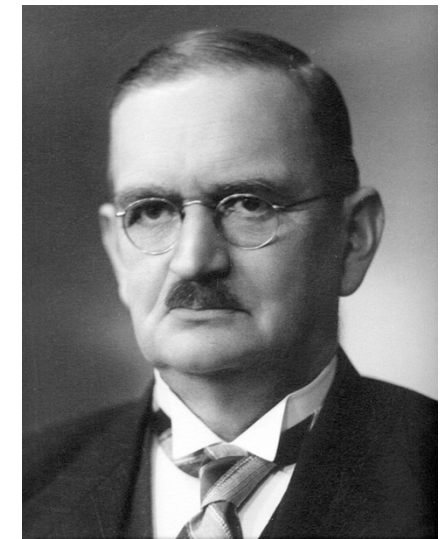
Valentinsen. Valentinsen ble født i Haugesund i 1861. Faren var sjømann. Valentin fikk sin utdannelse som ingeniør, og han ble en ivrig forkjemper for byens vekst og modernisering. I 1892 holdt han et foredrag i byens diskusjonsforening som ga støtet til en intensivering av arbeidet med å få elektrisitet til byen. Seks år senere la han selv frem konkrete planer om et eget elektrisitetsverk.¹⁴ I 1900 finner vi ham i folketellingen under Haugesund som teknisk konsulent og dampvaskerieier med Bergen som hovedsete. I 1905 ble han for første gang valgt inn i kommunestyret og han fant her blant annet sin plass i havnestyret og selvsagt i elektrisitetsverkets styre.

I 1924 valgte byen nok en vaksinasjonsmotstander og venstremann til Stortinget. Skipsreder *Lars O. Meling* ble ifølge folketellingen født i Bergen i 1876, men han vokste opp i Haugesund. Som Seland, Sund og Lindø var han nært knyttet til byens første godtemplarloste, Karmsund. De møttes også alle tre i godtemplarnes dramatiske selskap på 1890-tallet. Selskapet hadde blant annet som formål å skaffe penger til eget hus, for

Selv om *Lars Olai Meling* ikke var av de mest høylydte av vaksinasjonsmotstanderne, var han utvilsomt av de mest betydningsfulle. Som mangeårig politiker, ordfører, stortingsrepresentant og statsråd, stor skipsreder og det vi i dag ville kalle kulturaktivist og mesen i mer enn et halvt århundre, hadde Meling stor innflytelse på haugesundssamfunnets handlinger og holdninger.

Foto: Karmsund folkemuseum p.a.1.1007

Ingvald Severin Førre var utdannet fotograf, men stor politisk aktivitet ledet ham snart inn på en løpebane i offentlig tjeneste. I 1920 ble han boligsjef, og i 1924 underfogd. I bystyret satt han sammenhengende fra 1911 til krigsutbruddet i 1940, de fleste årene som representant for Arbeiderpartiet. I 1927 ble han valgt til varaordfører i byen, og i 1938 til ordfører.

Foto: Morlands billedsamling

te han.¹⁶ Førre derimot la ikke skjul på hva han mente:

Samtlige komiteens medlemmer demonstrerer på en sørgelig måte at de ikke aner hva dette spørsmål gjelder. Forholdet er jo at England allerede i 1898 ophevet tvungen vaksinasjon, men forbeholdt den for hæren. I 1937 ophevet det vaksinasjonen også for hærens vedkommende. I en artikkel sier en av Englands mest kjente bakteriologer blandt annet at “tvangsvaksinasjon, som en gang hadde hele nasjonens tilslutning, nu neppe kan regne med én som for alvor vil støtte den”. Og så står man her og ruller op billeder som at hvis vi ikke vedtar denne lov idag, kan vi ligge og dø som fluer alle sammen imorgen. Der må være grenser for uvitenhet.¹⁷

Blant vaksinasjonsmotstanderne fantes altså mange av byens stortingsrepresentanter og flere av de mest sentrale politikerne, med Venstre som et mulig samlingspunkt – selv om Førre representerte Arbeiderpartiet. En annen fellesnevner var et radikalt

standpunkt i unions- og forfatningsspørsmålet i 1905. De var alle republikanere og i påvente av avstemningsresultatet fortelles det at Hellie Dagsland inviterte Sund med seg i heiene så de kunne ”gå nakne hele dagen”. De fikk óg med seg Olvik og snekkermester Lars Strand.¹⁸ Det leder over til nok en fellesnevner, nemlig friluftsliv og fysisk fostring. Vi finner mange av vaksinasjonsmotstanderne igjen i organisasjoner med slike formål. I Turnforeningen var Meling aktiv og i Treplantingsselskapet tok Olvik aktivt del i arbeidet. IOGT hadde dessuten et eget fjell-lag som både arrangerte turer og drev med skogplanting. Det er tydelig at IOGT utgjør et viktig samlingspunkt – kanskje til og med et sentrum – for vaksinasjonsmotstanden i byen, men ideologisk sett favnet antivaksinasjonstanken langt bredere.

Vaksinasjonsmotstand på politisk grunn

Vaksinasjonsmotstanden, slik den kom til uttrykk på folkemøtet i Haugesund, bunnet i flere – og til dels motstridende forhold. Det ble argumentert langs *religiøse linjer*: vaksinasjon var ”å tukle med skaperverket”. Men det ble også stilt spørsmål ved det *vitenskapelige* og *medisinske* innholdet i forslaget. Manglende virkning – og bivirkninger – ble trukket frem. Skolemedisinen hadde spilt fallitt, ble det hevdet, det var på tide å slippe naturmedisinen til. Slik sett var motstanden rettet mot vaksineringen som sådan, men det er tydelig at den brede folkelige motviljen også hadde *sosial* og *politisk* brodd. *Tvungen* vaksinasjon var et utilbørlig statlig inngrep i privatsfæren der retten til å bestemme ble overført fra den enkelte til samfunnet. Folkemøtet i 1911 endte i en enstemmig resolusjon mot tvang og med individets rettigheter i sentrum.

Under henvisning til striden mellom de sagkyndige om vaccinationens berettigelse, protesterer 300 mænd og kvinder, samlet i Møde i Haugesund, mod såvel det nye lovforslag som den gamle lovs bestemmelse om tvungen vaccination og forlanger den personlige frihed respekteret således at de uvaccinerede har samme rettigheder som de vaccinerede.¹⁹

På 1800-tallet var religiøse anfektelser et betydelig innslag i vaksinasjonsdebatten. I 1911 er det heller sjeldent å møte religion alene som argument. De som tror på vaksiner og serum, bekjenner ”vandtroen til Guds skaberværks ægthed” uttrykte riktig nok en av debattantene i forkant av folkemøtet i 1911, men fortsatte med referanser til naturmedisin og Olvik.²⁰ Signalene om hvordan de dypt religiøse miljøene knyttet til indremisjon og avholdsbevegelse stilte seg til vaksinasjon, er også tvetydige. Etter distriktslegens beretninger å dømme var det her kjernen i antivaksinasjonsbølgen i Haugesund på 1880-tallet var å finne, men stemningen synes å ha endret seg. I 1908 og 1909 ble den offentlige vaksinasjonen holdt i avholdslagets eget lokale, *Totalen*.

Avholdslaget i Haugesund var dypt religiøst forankret, og det var strenge retningslinjer for bruk av lokalene. Aktiviteten i *Totalen* – blant annet folkedanskvelder – var et av stridstemaene da ungdommen brøt ut og dannet den første godtemplarlosjen i byen.²¹ Det er altså gode grunner til å tro at ledende kretser blant haugianere og indremisjonsfolk ikke så på vaksinasjon som et spørsmål med videre teologiske implikasjoner.

Når antivaksinasjonsbevegelsen likevel grep om seg med vekkelsesaktig kraft og bredde, kan det dessuten være grunn til å hevde at lekmannsbevegelsen var ved å miste noe av den posisjon bevegelsen lenge hadde hatt i haugesundssamfunnet.²² Når den religiøse dimensjonen likevel må tillegges betydelig forklaringspotensial i vaksinasjonsspørsmålet, henger det sammen med religion som fenomen og grunnlag for byens mentalitet, heller enn religion som teologi. Det store innslaget av religiøse marginalgrupper kan ha vært med å legitimere dissenter i en videre forstand. Vi kan gjerne si at rommet for kulturell opposisjon allerede var åpnet opp av haugianerne. Her var det nå også plass til godtemplarer og vaksinasjonsmotstandere.

Vi har dermed karakterisert vaksinasjonsmotstand som et kulturelt fenomen, og spørsmålet har absolutt en kulturell dimensjon, men først og fremst var det en sak av medisinsk, vitenskapelig og politisk art. På 1800-tallet var det – ved siden av religiøse anfektelser – de medisinske argumentene som sto i sentrum. I 1940 måtte en igjen slå fast – som på 1880-tallet – at det var delte meninger om vaksinasjon ”så vel innen allmennheten som blant lægekyndige”.²³ Man måtte igjen erkjenne at forestillingen om at vaksinasjon mot kopper var risikofritt, sto for fall. Siden 1920 – da det første gang ble påvist alvorlig hjernebetennelse hos barn i tilknytning til vaksinasjon – kjente en til om lag 90 tilfeller, eller som departementet formulerte det, ett sykdomstilfelle på 4.333 vaksinasjoner.²⁴ Sett fra myndighetshold var faren forsvinnende liten. For den enkelte forelder kunne det fortone seg annerledes. I hele mellomkrigstiden ble det registrert to sikre og et usikkert tilfelle av kopper i Norge og ingen dødsfall. Faren for å bli rammet av hjernebetennelse var altså mye større enn faren for å bli smittet av kopper, så lenge ikke for mange fulgte oppfordringen fra antivaksinasjonshold.

Det paradoksale er at i årene etter 1911, da vaksinasjonsmotstanden sto på sitt sterkeste i Haugesund, så det faktisk ut til at det knapt var noen *fare* forbundet med kopevaksinasjonen – sett fra skolemedisinsk hold. Antivaksinasjonsbevegelsen kunne dermed ikke lenger trekke veksler på splittelse i den medisinske leiren. Likevel var vitenskapelige og medisinske argumenter fremtredende i debatten i Haugesund i 1911, men da tuftet på naturmedisinsk grunn. ”Her står to større retninger imod hindanden, som begge påberober sig sine videnskabelige erfaringer,” kunne *Karmsundposten* konstatere.²⁵

Slik avisen videre formulerte seg, kan det tyde på at de to retningene nærmest ble sett på som likestilte både hva styrke, berettigelse og vitenskapelighet angikk. Et viktig poeng er det nok at skolemedisinen hadde utviklet seg til nærmest å bli uforståelig for folk flest, mens naturmedisinere og vaksinasjonsmotstandere kunne utmeisle sine prin-

Vaksinasjonsprosedyre

Kukopper opptrådte ytterst sjeldent naturlig i Norge, så når en lege fikk melding om et slikt tilfelle, ble det straks sendt bud. Beretningen om den første vaksinasjon i Bergen – i 1803 – er illustrerende i så måte. Stadsphysicus Büchner mottok materie samt anmodning fra København om å ”utføre vaccination i Bergen”. Biskopen sendte ut sirkulære til sine prester om å anbefale menigheten å la seg vaksinere, men materien ga intet anslag, slik at Büchner måtte be om ny fra København, noe som kunne ta opptil syv uker. Heldigvis kom det bud fra Sogn om et tilfelle av kukopper som bataljonskirurgen med vellykket resultat hadde podet noen barn med. Seks dager senere kunne Büchner motta lymfe fra en av dem.

Vaksinasjonene fant sted på Svaneapoteket: ”Denne første offentlige Indpoding med Kokopper fuldførte vi med en vis Høitidelighed,” forteller han. ”Barna sad pyntet på en Sofa med blottede Arme. Dr Monrad og Regimentskirurg Schwindt sad på begge sider og jeg assisterede, fordi jeg ikke vilde unddrage mig denne ellers ganske enkle operation ”wegen meines bløden gesichtes”. I to timer podedes mellom 60-80 barn på denne måte. De øvrige 60, måtte vente til næste gang.”

I løpet av 9 uker ble det vaksinert over 1.000 barn i Bergen med egenprodusert materie. Man kunne enten bruke frisk eller tørket materie. Den friske var langt å foretrekke fordi den slo best an. Den tørkede materien var egentlig skorper fra koppesår eller bomullstråd dyppet i sår og så tørket. Den måtte bløtes i vann for å kunne benyttes igjen. Allerede i 1805 begynte man å samle inn tørket skorpe i København for forsendelse til fjernere strøk av riket – som Norge. Ellers måtte vaksinatøren lære seg å samle opp og oppbevare lymfe selv (her etter Malm).

Innpodingen foregikk ved at man gjorde et lite snitt i begge barnets armer. På sårene ble det så dryppet noen dråper lymfe, eller bomullstråd dyppet i vaksine ble lagt i såret. Dersom vaksinen slo an, ville det etter 9-10 dager bryte ut byller på sårstedet. Det var derfor nødvendig at barnet kom tilbake for kontroll. Men ikke bare det. Skulle en holde liv i vaksinasjonsmaterien, måtte det hentes ut ny lymfe fra vaksinerte barn til videre bruk. Ferskest og best var lymfen når den kunne overføres ”fra arm til arm”. Selv om mange foreldre var villige til å la sine barn vaksinere, var motviljen mot å la dem være materialleve-
randører betydelig større.

sipper i enkle slagord. ”Al sund fornøft maa jo sige, at man ikke kan høste sundhed af at saa sygdom,” skrev Nils Sund i *Karmsundposten*.²⁶ Noen dager senere ble hans artikkel fulgt opp og utdypet av et anonymt innlegg. Koppevaksinasjon forebygger ikke kopper, ble det der hevdet, men gjorde de vaksinerte legemer urene, og forårsaket rosen, kjertler, tæring og andre sykdommer. Andre ‘forråtnelsessykdommer’ hadde avtatt i større utstrekning enn kopper, og konklusjonen måtte bli at vaksinen konserverte ”kopperen”, hevdet innsenderen.

En av de få legene som uttalte seg til støtte for Olvik, var *Hans Haavik* fra Kvinnherad, som da hadde sitt virke ved Furuly helseheim – og som senere skulle

Hans H Munch

Det ble i stor grad overlatt til idealistiske embetsmenn og andre idealister å stå for vaksineringen de første årene. En av dem var landphysicus Hans Munch (1770-1848) i Stavanger. Allerede våren 1802 - under et år etter den første vaksinasjon i København og kun fire år etter at den første vellykkede vaksinering ble kjent - gikk han offentlig ut med en innstendig oppfordring til befolkningen om å vaksinere sine barn. Munch hadde først forsøkt på sine egne. De ble podet 11. mars, innbydelsen er datert 19., altså åtte dager senere, eller samme dag en kunne forvente at byllene var modne.

Innberetningen fra Munch inneholder 33 vaksinerte i tiden fra mars til juni 1802, hvorav 21 skal ha vært blant ”den saakaldte bedre Classe”, 6 til ”den lavere Borgerklasse” og 6 til ”Bondealmuen”. ”Det traf sig ogsaa saa heldig”, forteller Munch, at han omtrent på samme tid ”kom til at tale med den i ald god og nyttig Kunskabs Fremme saa ivrige Biskop Hansen, som ogsaa strax efter ved det Præste-Convent hvilket han den 11teMaj d.a. holdt her i byen[...] opmuntrede præstesketet til at gjøre alt, hvad der stod i deres magt forat den så nyttige vaccination kunde blive så almindelig som mulig.” Biskopen oppmuntret prestene i distriktet. Det samme gjorde Munch på sine lege- og vaksinasjonsreiser - som også inkluderte indre og ytre deler av Ryfylke. Han sto også for opplæringen av dem (her etter Malm).

grunnlegge sitt eget kurbad på Modum. Haavik hevdet at bakteriologiske oppdagelser i medisinen ikke hadde ført til mindre sykdom, og at farmakologi sto for sentralt i medisinerutdanningen. ”... lad os slutte os til Naturlægemetoden helt og fuldt. Den gamle methode har nu gjort en grundig Fiasko.”²⁷ I stedet for vaksinasjon stilte han opp forebyggende behandling med det mål å gjøre legemet uimottagelig for sykdomsutløsende stoffer, som idealet. Her synes han å være sterkt inspirert av Olvik, som også underkjente bakterienes betydning for sykdomsutbrudd.

I motsetning til vaksinasjonsdebattene både i siste halvdel av 1800-tallet og etter annen verdenskrig kom likevel de vitenskapelige og medisinske argumentene noe i bakgrunnen i 1911. Olviks innledningsforedrag var i det vesentlige konsentrert om to prinsipper: forelderretten og retten til å bestemme over eget legeme. På dette punktet fikk Olvik og hans meningsfeller bred støtte fra en samlet lokalpresse. *Karmsundposten* skrev at:

Når det ... muligens kan ventes at det kommende protestmøde næsten enstemmig vil vedtage en resolution mod medicinaldirektørens forslag, så grunder dette sig i det fremmede magthaveri over vore børn... Vi tror at have ret til at frabede os indgreb i vor frie beslutning, når det gjælder en sag af sådan bekskaffenhed... Enhver må i denne sag råde over sit. Det er jo derom slaget står.²⁸

Arbeiderpartiavisen *Haugesund Folkeblad*, som på dette tidspunkt ble redigert av Ingvald Førre, gikk enda lenger i sin støtte. Vaksinasjon var ikke bare et angrep på den personlige frihet, hevdet avisen. Vaksinasjon var den rene legaliserte forgiftning.²⁹ *Haugesunds Avis* med Bernt Seland som redaktør, nøyde seg med å bringe et tilsynelatende nøytralt referat fra folkemøtet, men som nevnt lot redaktøren det skinne igjen i hvilken retning hans sympatier gikk.

Når det gjelder vaksinasjonsprotestenes sosiale og politiske dimensjon – spørsmålet om tvang – kan det altså se ut til at Olvik nærmest hadde full støtte for sine synspunkter i haugesundssamfunnet. Slik vaksinasjonstallene ser ut, er det også åpenbart at det knapt kan dreie seg om en *bevegelse* i tradisjonell forstand. Heller er det snakk om etablering av en praksis som skarpt skiller seg fra resten av landet, en praksis som også må ha involvert det lokale helsevesen. IOGT blir da viktig som samlingspunkt og møtested i den konstituerende fasen frem til første verdenskrig. Da kan også miljøet plasseres i en bredere kontekst. Naturdyrking, nasjonalt sinnelag, republikanisme og unionsfiendtlighet – de fellessaker vi tidligere har identifisert – var også kjernesaker i lignende miljøer andre steder i landet, men da var de gjerne knyttet til målsak og norskdom. Landsmålsbevegelsens hovedorgan Den 17de Mai ga da også aksjonene i Haugesund og Olviks bøker bred oppmerksomhet, og han fikk støtte av kjente norskdomsfolk som Severin Eskeland og Hulda Garborg.³⁰

Andre tettsteder og småbyer – som i Volda – fant denne typen drøftinger av kontroversielle og radikale politiske, sosiale og kulturelle spørsmål altså ofte sted innenfor målrørslas rammer. Målsak ble da også miljøenes fremste samlingsmerke. I Haugesund fikk ikke målsaken den samme gjennomslagskraft, selv om flere av de sentrale skikkelsene, som vi har sett, absolutt var positivt innstilt til saken. I Haugesund kan det derimot se ut til at man fikk IOGT som samlingssted og vaksinasjonsmotstand som det fremste samlingsmerket. Spørsmålet er imidlertid *hvorfor*.

For det første er det liten tvil om at den tilslutning saken fikk blant byens politiske elite, var medvirkende til den brede folkelige oppslutningen. Rettssakene mot Olvik, og den begeistring frifinnelsene vakte, er illustrerende i så måte. Rettssakene, og de forhold som ledet til dem, er dessuten illustrerende for et annet poeng. Haugesunderne var mottakelige for alternative behandlingsformer og alternative medisinske, sosiale og kulturelle strømninger. Vi har tidligere antydnet at det var et rom som muligens ble åpnet opp av den posisjon lekmannsbevegelsen tidlig hadde i byen. I 1911 ser en derimot konturene av et bredere sammensatt borgerskap. Den dominans haugianerne hadde hatt, særlig innen det økonomiske feltet, var erstattet av et næringsliv mer preget av mangslungenhet og heterogenitet når det kom til religiøse spørsmål. Det ser også ut til å gi byens borgere et bredere kulturelt spekter å spille på. Den ungdomsgruppen som på 1880- og -90-tallet tok initiativ til dramatiske selskap, ulike debattfora og idretts- og naturlag, var i 1911 i ferd med å skape seg en plattform som et venstreliberalt økonomisk, sosialt og kulturelt sjikt i byens samfunnsliv. Det er her vi finner vaksinasjonsmotstanderne.

I 1915 beskrev vaksinasjonsforkjemperen Ole Malm foraktelig antivaksinasjonsalliansen slik:

... tilhengere av et inbilt naturmessig levevis, anti-viviseksjonister, homøopater, dyrebesskyttelsesfanatikere, spiritister, tilhengere av ”Christian Science” og andre sosiale og religiøse forvildelser.³¹

Legger vi til teosofer og ulike mer eller mindre anerkjente naturmedisinske retninger, er det bildet Malm maler ganske dekkende, om enn noe fortegnet. Tar vi omfanget av bevegelsen, de sentrale skikkelser og ikke minst retorikken deres i 1911 på alvor, er det imidlertid knapt grunnlag for å karakterisere vaksinasjonsmotstanderne som en sær og reaksjonær utgruppe slik Malm ser ut til å mene. Sett fra samtidens kunnskap og kjennskap finnes det alternative tolkningsmuligheter.

Antivaksinasjonistene og naturmedisinen hadde tydelige røtter i tradisjonelle behandlingsformer, men naturmedisinen stilte samtidig en alternativ modernitet til skue. Fremtidsvisjonen for naturmedisinen var ikke mennesker som ble helbredet for alle sykdommer, men mennesker som ikke ble syke. Individuell livsførsel – både i mental og fysisk forstand – var avgjørende for å nå målet om et sykdomsfritt liv. Det måtte derfor komme til omfattende omveltninger både for den enkelte og for samfunnet som helhet, for å nå målet om sunne individer i et sunt samfunn.

Antivaksinasjonsbevegelsens opposisjon mot statlige inngrep kan videre ses som reaksjoner på en moderne stat med et stadig utvidet virkefelt, og var som sådan en fortsettelse av 1800-tallets liberalistiske sosiale og politiske klima. Men det argumenteres ikke bare på individets og lokalsamfunnets premisser. Det synes heller som om målet var et lovverk på siden eller på tvers av det eksisterende helseregimets moderniseringsprosjekt. For skolemedisinen var naturmedisinen å vende tilbake til folkemedisin og byggedoktorer. For naturmedisinerne var det – slik lege Haavik uttrykte det – skolemedisinen som utgjorde den gamle metode.

Noter

- ¹ Odelstingsproposisjon nr. 25, 1911
- ² *Haugesunds Avis* 11. apr. 1911
- ³ Malm: 192
- ⁴ *Medisinalberetningen 1910*: 125
- ⁵ *Distriktslegens indberetning*, Haugesund 1911
- ⁶ *Medisinalberetningen 1926*: 5
- ⁷ *Medisinalberetningen 1926*: 5
- ⁸ Skeidsvoll 1936: 57

- ⁹ Brev fra *Karmsund politimesterembede* datert 27. sep. 1902. Distriktslegens arkiv, byarkivet Haugesund
- ¹⁰ *Medisinalberetningen* 1903
- ¹¹ *Medisinalberetningen* 1907
- ¹² Sund 1951: 151
- ¹³ Det ser ut til at laget ble grunnlagt etter indre stridigheter i Haugesund avholdslag, en strid som tilspisset seg i et ordskifte om kvinners plass i forsamlinger. Sund 1951: 140, Østensjø 1958: 358
- ¹⁴ Østensjø 1993: 220
- ¹⁵ Malm: 193
- ¹⁶ *Odelstingstidende* 1940: 9
- ¹⁷ *Odelstingstidende* 1940: 14
- ¹⁸ Østensjø 1993: 310
- ¹⁹ *Haugesunds Avis* 11. apr. 1911
- ²⁰ Innlegg i *Vestlandsposten*: 8. apr. 1911 signert Hole, Aalgaard (Olvik agiterte også mot serumbehandling av difteri)
- ²¹ Østrem 1992: 66
- ²² Se blant annet Østrem 1992 og den kommende haugesundshistorien med Øyvind Bjørnson som forfatter
- ²³ *Medisinalberetningen* 1940
- ²⁴ Odelstingsproposisjon nr. 4, 1940
- ²⁵ *Karmsundposten* 4. apr. 1911
- ²⁶ *Karmsundposten* 8. apr. 1911
- ²⁷ *Haugesunds Avis* 11. apr. 1911
- ²⁸ *Karmsundposten* 4. apr. 1911
- ²⁹ *Haugesund Folkeblad*
- ³⁰ Se bl.a. *Den 17de Mai* 15. sep. 1908, 14. des. 1908 og 15. apr. 1911 og Dalhaug 1995 og 1998
- ³¹ Malm 1915: 194

Litteratur og kilder

Baldwin, Peter: *Contagion and the State in Europe 1830-1930*, Cambridge 1999.

Bonderup, Gerda: *En kovending - koppevaccination og dens udfordring til det danske samfund omkring 1800*, Århus 2001.

Bynum, W.F.: *Science and the practice of medicine in the nineteenth century*, Cambridge 1994.

Dalhaug, Ole: *Mål og meninger. Målreisning og nasjonsdannelse 1877-1887*, Oslo 1995.

Dalhaug, Ole: *Den 17de Mai og Rasmus Steinsvik*, Modum 1998.

Haugesund Folkeblad

Haugesunds Avis

Karmsundposten

Malm, Ole: *Kopper og vaccination i Norge*, Kristiania 1915.

Medisinalberetningene 1853-1952.

Pryser, Tore: *Norsk historie 1800-1870*, Oslo 1996.

Skeidsvoll, Agnar: *Naturlækjaren O. Olvik*, Oslo 1929.

Skullerud, Aage: *Bondeopposisjon og religionsfrihet i 1840-årene*, Oslo 1971.

Stortingsforhandlingene

Sköld, Peter: Staden utan barn - smittkopporna och deras bekämpande i Stockholm 1750-1900, Ericsson, Tom (red): *Individ och struktur i historisk perspektiv. Festskrift til Sune Åkerman*, Umeå 1997.

Sund, Nils: *Eg minnest*, Haugesund 1951.

Vestlandsposten

Østensjø, Reidar: *Haugesund bd I (1835-1895)*, Haugesund 1958.

Østensjø, Reidar: *Haugesund bd II (1896-1913)*, Haugesund 1993.

Østrem, Nils Olav: *Haugesund Avholdslag gjennom 115 år. 1877-1992*, Haugesund 1992.